

DATE NOI ÎN LEGĂTURĂ CU VALURILE ANTICE DE APĂRARE
DIN DOBROGEA

PETRE AURELIAN

De mai bine de trei secole¹ valurile de apărare din Dobrogea au atras atenția multor iubitori de antichități, dintre care unii au lăsat însemnări prețioase; chiar dacă ele sînt naive sau fanteziste, poate datorită lor s-a născut interesul enorm de care s-a bucurat și se mai bucură încă acest complex militar antic, unic în spațiul balcanic.

Din bogata literatură dedicată valurilor dobrogene, un interes deosebit îl prezintă însemnările celor care le-au cercetat personal; cu cît aceste observații sînt mai vechi cu atît ele ni se par deosebit de prețioase, deoarece autorii lor au văzut monumentele mai puțin degradate față de cum se prezintă ele cercetătorului de azi.

Printre primii care s-au ocupat de studiul valurilor dobrogene, dacă nu chiar cel mai vechi cercetător serios al acestor monumente, este inginerul francez Jules Michel², care a stat șase luni în Dobrogea, în vederea construirii unui drum între Constanța și Rasova. Deosebit de cultivat, cu mult simț istoric și mai ales iubitor pasionat al antichității, Jules Michel studiază, înregistrează și publică pentru prima dată considerații științifice asupra celor trei valuri dintre Pont și Istru. Lucrarea sa rămîne din multe puncte de vedere fundamentală, mai ales în ceea ce privește traseul monumentelor (fig. 1), deoarece el le-a studiat în anul 1855, dată la care zona dintre Constanța și Cernavoda era foarte puțin locuită. Deoarece drumul construit între Rasova și vechiul Tomis a tăiat cele trei valuri, tînărul inginer francez, împreună cu cochipierii lui, a trebuit să studieze terenul dintre cele două localități, pentru a găsi traseul cel mai potrivit primului drum care va străbate Dobrogea după 1855. După propriile-i mărturisiri, abia spre sfîrșitul șederii sale în Dobrogea dedică o parte din timp studierii acestor vestigii pe care nu reușise să le deslușească cîtă vreme era ocupat cu trasarea drumului amintit.

Jules Michel începe descrierea cu valul mare³ de pămînt, deoarece acesta era cel mai proeminent și i-a atras de la început atenția. După mărturia sa valul pornește de la Ienikeny (Cochirleni), străbate platoul și apoi se îndreaptă spre lacurile Carasu unde întîlnește pe cel de piatră, care pornește tot din faleză Dunării, de la 5 km spre nord de valul mare de

pămînt. După ce se întîlnesc, nu se confundă, ci își conservă profilul de-a lungul lacurilor (fig. 1). Aproape de satul Burluc, în fața actualului sat Castelu, cele două valuri se separă pentru a se reapropia la circa 4,5 km de Constanța. De la Burluc, valul mare de pămînt se află la nord iar cel de piatră la sud, deci în poziție inversă față de cea existentă pînă la Burluc; în mod necesar ele aici s-au întretăiat, lucru de care însă Jules Michel nu ne informează. Valul mare de pămînt ajunge, ca și cel de piatră, la 3 km sud de Constanța. Primul se caracterizează, în afară de înălțimea sa remarcabilă (9 m măsurați de la patul șanțului nordic, care este cel mai adînc) prin existența unui al doilea șanț pe latura sudică. Înclinarea taluzului era de 45°, iar înălțimea crestei valului măsura 2 m. „Troianul“ este străbătut de multe „breșe“ folosite drept locuri de acces.

Cel de al doilea monument descris este valul mic de pămînt⁴ care începe de la 4 km distanță de Dunăre și pare că se desprinde din valul mare; pe cînd traseul acestuia din urmă străbate, pînă să ajungă la extremitatea lacurilor Carasu, înălțimi și rîpe, valul mic se desfășoară de preferință pe platou. La 4,5 km de Constanța se încrucișează cu celelalte două și, conservînd permanent șanțul său trasat la sud, întîlnește incinta antică a Tomisului, părăsind a proteja pe traseu unul din drumurile ce pornesc chiar din oraș spre Dunăre. În această ultimă parte a parcursului său valul este foarte bine conservat, atîngînd înălțimea de 3 m (această înălțime este consemnată și de Gr. Tocilescu).

Valul de piatră⁵ are traseul cel mai sinuos, preferînd parcă intenționat terenurile foarte accidentate. El pornește de la circa 10 km nord de Rasova și traversează aproape toate neregularitățile de teren, pentru a ajunge în valea lacurilor Carasu. Aici, cînd se apropie de valul mare de pămînt, parcă îl forțează să-i urmeze traseul, stăruind în a tăia direct toate înălțimile și rîpele pînă la Burluc. De aici permite valului mare de pămînt să „respire“ pe platoul ce duce spre Constanța, pe cînd el, trecînd peste mamelonul ce domină vechiul Murfatlar, după ce lasă în urmă satul Omurcea, coboară pe fundul văii de la Hasancea, de unde apoi se „cațără“ pe pantele abrupte, după care în fine, își găsește un traseu mai lin, reapropiindu-se de valul mare de pămînt, străbat împreună paralel, fără a se confunda, ultimii kilometri, ajungînd amîndouă la mare în puncte foarte apropiate.

Șanțul său defensiv este în partea de nord, iar din loc în loc se observă unele întreruperi, nu atît de dese ca la cel de pămînt, avînd însă aceeași funcție. Particularitatea lui deosebită, remarca Jules Michel, constă în existența urmelor de zidărie și a numeroaselor pietre care se pot vedea de la un capăt la celălalt. La Constanța inginerul francez consemnează urmele temelior de piatră ale „murus“-ului, cum îl denumește frecvent, peste care au rămas unul sau două rînduri de blocuri deasupra solului. Grosimea zidului este de

¹ Unul dintre primii călători care lasă însemnări despre fortificațiile de-a lungul văii Carasu este Evliia Celebi care a călătorit în sec. XVII pe meleagurile dobrogene. Despre opinia călătorului turc în legătură cu valurile, cf. G. I. Cialicoff, *Din descrierea lui Evliia Celebi*, în „Arhiva Dobrogei“, II, 1919, p. 139. Despre ceilalți călători care au lăsat însemnări despre valuri cf. R. Vulpe *Histoire ancienne de la Dobroudja*, 1938, p. 362, nota 1.

² J. Michel, *Les travaux de défense des Romains dans la Dobroudcha, Kustendjé et le retranchement connu sous le nom de Fossé de Trajan. D'après les documents réunis pendant la mission danubienne. Lu dans la séance du 18 avril 1860*, în „Mémoire de la Société impériale des antiquaires de France“, tome 25, IIIème série; V, Paris 1862. Lucrarea inginerului francez ocupă un loc deosebit de important în materialul de față deoarece este primul studiu elaborat într-o formă științifică despre valurile de apărare din Dobrogea.

³ *Idem*, descrierea detaliată la pp. 231—236.

⁴ *Idem*, cf. p. 237.

⁵ *Idem*, cf. pp. 237—240.

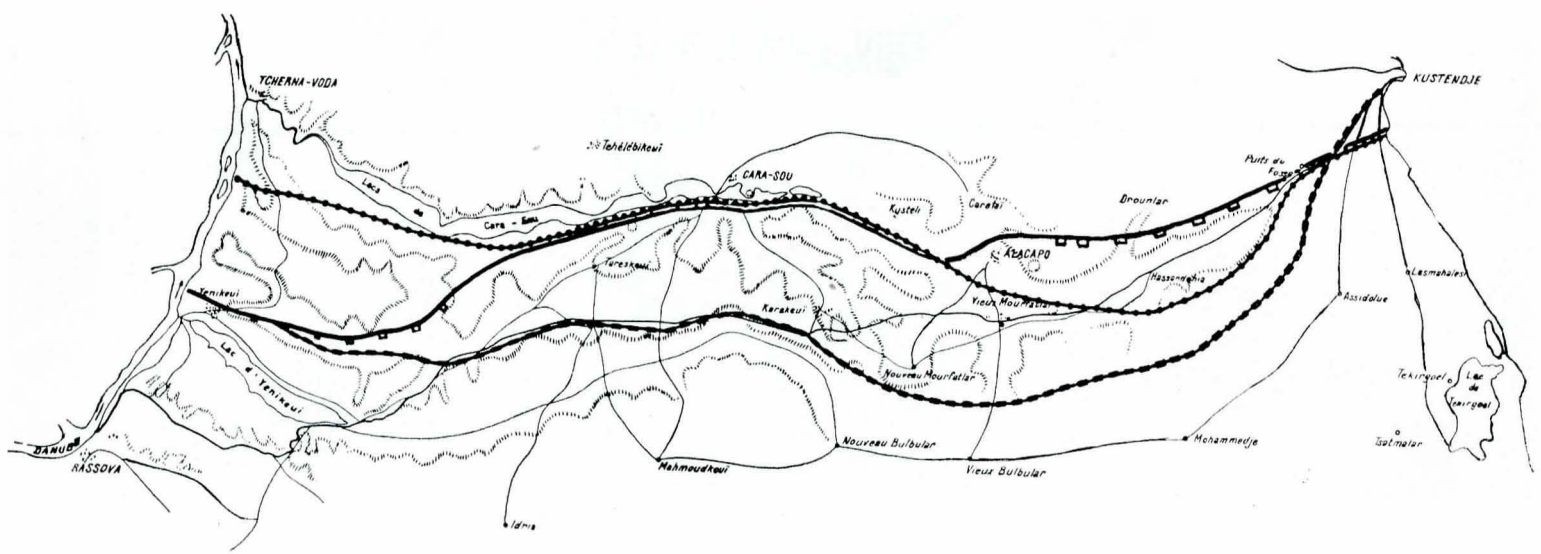

Fig. 1. Traseul valurilor din Dobrogea după Jules Michel.

2 m, iar adevărata lui înălțime a fost imposibil de stabilit, deoarece cu puține excepții, pe traseu zidul propriu-zis nu se mai păstrează, sau nu a existat niciodată ca o lucrare terminată. Cu excepția extremităților de la Dunăre și mare, unde se păstrează construcții vizibile deasupra solului, restul valului conservă inegal, dar permanent, foarte puține blocuri provenite din construcția „murus“-ului.

La capătul dunărean, Jules Michel înregistrează amplasamentele unei porți ce aparținea valului; poarta conserva temelia, iar pe lângă aceasta erau împrăștiate câteva blocuri fasonate, parcă gata de a fi așezate pe fundație, idee la care s-a renunțat. Impresia lui Jules Michel este că „murus“-ul propriu-zis nu a fost construit pînă la capăt, ci abandonat într-un anumit moment al construcției.

*

Un alt pasionat cercetător al monumentelor în discuție este Gr. Tocilescu, care după propria-i mărturie „a cercetat valurile de câteva ori, pe jos, pe întregul lor traseu, făcînd de trei ori drumul de la mare la Dunăre, pentru a le înregistra cît mai exact toate detaliile“ (fig. 2).

Însoțit de neobositul ing. P. Polonic, Gr. Tocilescu publică rezultatele observațiilor sale într-o lucrare destul de amplă și cu date prețioase pentru cunoașterea întregului ansamblu de fortificații ce însoțesc două dintre valuri⁶.

El face descrierea monumentelor în ordine cronologică, începînd cu valul mic⁷, pe care-l consideră ca fiind cel mai vechi; față de cele relatate de Jules Michel, cercetătorul român consemnează că valul mic este tăiat de celelalte două, la punctul pe care Jules Michel îl stabilește la 4,5 km de Constanța. La sud de Medgidia el prezintă o întrerupere de 4 km și o alta pe o lungime de 1 km, pentru ca apoi să se confunde cu valul mare de pămînt. Lungimea sa este de 60 km. Cît privește punctul de pornire de la Constanța al valului mic, spre deosebire de Jules Michel, Gr. Tocilescu⁸

⁶ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie; communications faites à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres de Paris; séance du 27 octobre 1899*. Înaintea savantului român făcuse cercetări asupra celor trei valuri Carl Schuchhardt ce își consemnează datele în *Die römischen Grenzwälle in der Dobrudscha* în „Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn“, Viena, IX (1885), pp. 87—113. Inginerul P. Polonic va scrie el însuși mai tîrziu propriile observații despre „troianurile“ dobrogene, cf. *Valurile antice din Dobrogea*, în revista „Natura“, nr. 6, 1935, București, pp. 21—26. Harta întocmită de el este una dintre cele mai precis executate.

⁷ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 163—167.

⁸ *Idem*, pp. 167—175.

n-ul poate determina din cauza construcțiilor făcute în această zonă.

Valul mare de pămînt ce începe de la Dunăre, după un parcurs de 7,5 km de la Gura Ghermelelor, dispăre pe o lungime de 12,5 km, pînă la Pietrele. Tocilescu nu admite că a fost demolat pentru a servi la construcția valului de piatră, deoarece nicăieri acesta nu prezintă înălțimea impresionantă pe care „troianul“ mare l-a avut; el crede că datorită terenului din Gura Ghermelelor și Pietrele, ce are coline înalte și mlaștini, zona însăși prezenta o apărare naturală, suficientă pentru a face total inutilă o alta, artificială. După această întrerupere valul merge paralel, pe teren foarte accidentat, cu cel de piatră, pe o bună distanță, prezentînd și pe această porțiune mici lipsuri. După ce este tăiat de valul de piatră la Dorobanțul, îl lasă pe acesta la sud și se îndreaptă spre Constanța. Taie valul mic în punctul amintit și apoi se apropie de valul de piatră pentru a ajunge paralel, amîndouă, pînă la malul mării. Valul mare de pămînt are 25 castele mari de pămînt, un castel de piatră lângă Dunăre și 26 castele „manipularia“, deci 52 de castele. Lungimea părții conservate este de 41 km, la care dacă se adaugă și întreruperea menționată totalizează 54 km.

Valul de piatră⁹, sau mai bine zis „zidul“, se leagă de latura sudică a vechiului Axiopolis, iar de aici merge pe pantele văii Carasu și se îndreaptă spre Constanța, unde ajunge pe malul mării la 1 km sud de oraș. Acest val are 27 de castele; cel notat cu nr. XII este construit peste valul mare de pămînt, ceea ce probează că cel de piatră îi este posterior. „Murus“-ul se întinde pe o lungime de 59 km; pentru construcția lui și a castelilor, Tocilescu socotește că au fost necesari 400 000 mc de piatră, ansamblul reprezentînd o cheltuială enormă de bani și forțe de muncă.

*

La două decenii după cercetările lui Gr. Tocilescu, valurile sînt studiate de Carl Schuchhardt, care în 1917 executa săpături în trei castella ale valului mare de pămînt, lângă gara Pallas¹⁰. Rezultatele obținute de savantul german au făcut obiectul unei comunicări la Academia de științe din Berlin, publicată apoi în același an, și care s-a bucurat de înalte aprecieri, fiind considerată ca cea mai completă lucrare

⁹ *Idem*, pp. 175—180.

¹⁰ C. Schuchhardt, *Die Sogenannten Trajanswälle in der Dobrudscha*, Berlin, 1918, extras din „Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften“, 1918, Philol.-hist. Klasse, nr. 12, pp. 22—60. Rezultatele cercetărilor sale din 1898 le publică în *Die Anastasius-Mauer bei Constantinopel und die Dobrudscha Wälle*, în „Jahrbuch des Kaiserlichen deutschen archäologischen Anzeiger“, XVI, 1901, p. 116.

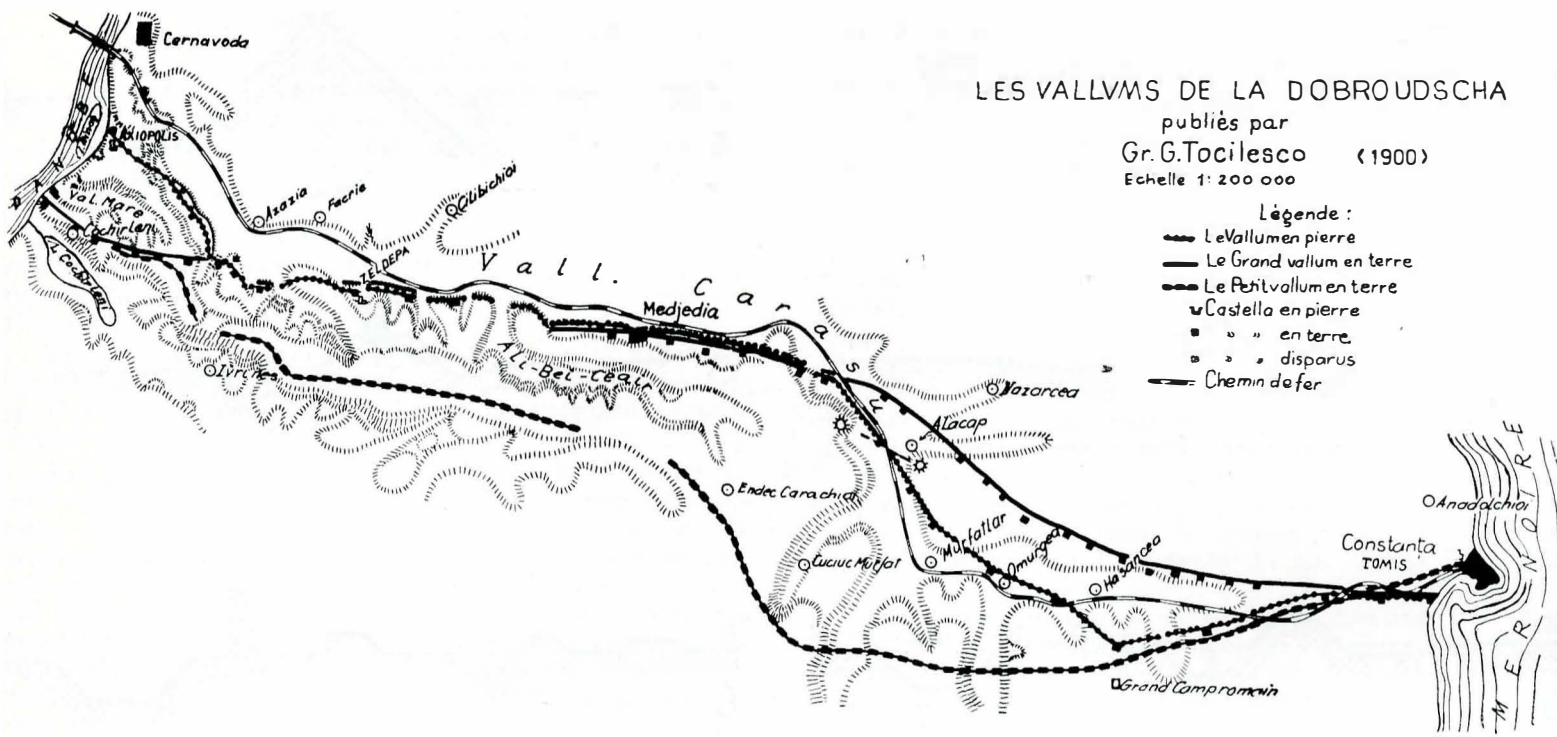

Fig. 2. Traseul valurilor din Dobrogea după Gr. Tocilescu.

privind valurile dobrogene, pe care el le mai cercetase în 1885 și 1898, dar cu rezultate mai puțin avansate față de ce se cunoștea pînă atunci.

Rezultatele lui C. Schuchhardt au fost valorificate de prof. R. Vulpe în lucrarea sa *Histoire ancienne de la Dobroudja*, din 1938, an în care chiar autorul sus menționat face un sondaj de verificare a castelului XII după nume-tarea lui Gr. Tocilescu¹¹. Cu trei ani înainte, prof. Th. Sauciu-Săveanu executase un sondaj în valurile de piatră, cu rezultate importante¹².

Cercetările după Jules Michel, în afară de faptul că aduc unele completări, reflectă și o situație gravă: anumite observații făcute pînă atunci, astăzi nu mai sînt posibil de verificat.

Astfel, limitele celor trei valuri din raza orașului Constanța sînt în permanență distruse, încît ele se retrag din ce în ce mai mult față de punctul din secolul al XIX-lea. De asemenea, cele trei puncte de intersectare ale valurilor nu mai puteau fi cercetate arheologic, deoarece fuseseră distruse de diverse lucrări încă din 1938¹³, zone care și astăzi suferă degradări însemnate. Cu toată această situație gravă a punctelor cheie citate de noi, cercetările de după 1948, deși de mică amploare, aduc elemente de cea mai mare importanță în ceea ce privește cronologia relativă a cel puțin două dintre valuri.

Încadrarea cronologică a „troianurilor” dobrogene a deschis o dispută de-a dreptul pasionantă, încă de la sfîrșitul veacului al XIX-lea, controversă care este departe de a fi închisă. Părăsindu-se ideea lui Jules Michel din 1862, care vedea în cele trei valuri un sistem unitar¹⁴ construit fie de Justinian, sau mai curînd de Heraclius¹⁵, discuțiile deschise încercă să dateze fiecare val separat. Aceste ipoteze se bazează mai mult pe considerații istorice, iar cu mici excepții, ele nu au ținut seama de descoperirile arheologice, fie cît de modeste și anume ceramica publicată de Carl Schuchhardt.

Stabilirea cronologiei celor trei valuri reclama în același timp și abordarea problemei dacă valurile reprezintă, fie pentru un moment cît de scurt, frontiere ale unor formațiuni

politice deosebite. Răspunsurile date pînă în prezent nu satisfac decît parțial și insuficient cele două deziderate majore menționate de noi mai sus.

Deschiderea seriei de discuții o face C. Schuchhardt în 1885, debateri care, după mai bine de 8 decenii continuă încă. Postulînd pentru valul mic că ar fi preroman¹⁶, ipoteza sa este îmbrățișată apoi de Tocilescu¹⁷, Cichorius¹⁸, Kornemann¹⁹, Fabricius²⁰, iar parțial și de prof. R. Vulpe²¹.

Valul mare din pămînt este presupus a fi opera mai multor împărați, printre care Domitian²², Traian²³, Hadrian²⁴, Valens sau Theodosius I sau al II-lea²⁵; cu privire la acest monument unii cercetători postulează ideea că ar fi fost construit în două²⁶ sau trei faze. Această ultimă ipoteză aparține cercetătorului Eugen Comșa care crede că bizantinii

¹⁶ *Die römischen . . .*, p. 96—110.

¹⁷ *Op. cit.*, p. 181.

¹⁸ *Die römischen Denkmäler in der Dobruudscha*, Berlin, 1904, pp 7 și 40.

¹⁹ „Klio”, VII, 1907, pp. 92 și urm.

²⁰ „R. E.”, XIII, 1, 1926, s. v. *Limes*, p. 649.

²¹ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 374 unde avansează două ipoteze, una că valul mic poate aparține fie geților din epoca preromană, fie goților sau hunilor care au dominat Schythia Minor, primii sub Theodosius I, iar hunii sub Theodosius II, în orice caz înainte de construirea valului mare.

²² Printre cei mai servenți susținători ai acestei idei este C. Cichorius care în *op. cit.*, localizează înfringerea din anul 86 e. n. în Dobrogea, iar ca urmare a acestui dezastru militar Domitian a pierdut nordul dobrogian. Pentru a stăvili pericolul, după Cichorius, valul mare ar fi fost construit de Domitian. La această teorie se alătură apoi C. Schuchhardt în *Die Sogenannten Trajans Wälle . . .*, p. 36, văzînd în construirea valului de pămînt două faze. Mai tîrziu, C. Patsch în „Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa”, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Viena, 1932, V, 2, p. 26, este adeptul cel mai fidel al lui Cichorius, avansînd ipoteza că în vremea lui Domitian acesta a cedat nordul Dobrogei sarmaților roxolani. D. M. Pippidi în studiul *Despre o ipoteză a lui Patsch privind istoria Moesiei în sec. I*, în *Contribuții la istoria veche a României*, București, 1967, ed. II-a, publică o bază de statuie ce a fost dedicată inițial lui Domitian și apoi lui Traian, după ce s-a martelat numele primului împărat damnat de Senat. Cu toată această ștergere, literele numelui lui Domitian au putut fi reconstituite, unele din litere fiind încă vizibile. La aceste documente care demonstrează că Histria îl cinstea pe Domitian la vremea cînd Patsch credea că teritoriul de la nord de valul mare de pămînt era cedat sarmaților, am adăugat și descoperirile de la Noviodunum unde, în hypocaustul II, s-au găsit ca materiale de construcții, cărămizi cu ștampila Classis Flavia Moesica, monument pe care noi îl atribuim, pe baza descoperirilor monetare de aici, epocii Flavilor (65—96 e. n.) și a unei „regula” descoperite de noi la Troesmis în 1967, care poartă același tip de ștampilă a flotei flaviene cu cele descoperite în hypocaustul II de la Noviodunum. Împotriva teoriei lui Patsch, vezi R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, București, 1968, vol. II, p. 76.

²³ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 181.

²⁴ E. Kornemann, *op. cit.*, p. 96.

²⁵ R. Vulpe, *Histoire . . .*, p. 373.

²⁶ C. Schuchhardt, v. nota 22.

¹¹ R. Vulpe, *op. cit.*, p. 366, pp. 368—369 și nota 1 de la p. 369.

¹² Th. Sauciu-Săveanu, *Un monument de măsură numit DIMODION din Muzeul din Constanța*, „Analele Dobrogei”, XVI, 1935, pp. 152—154. Alte descoperiri făcute de același autor în valul de piatră le consemnează în *Epigrama sepulcrală din Muzeul din Constanța a lui Hermogenes și alte fragmente de inscripții*, „Analele Dobrogei”, XVI, 1935, p. 158.

¹³ La data cînd R. Vulpe face el însuși cercetări ale valurilor constată această situație gravă, *op. cit.*, p. 368.

¹⁴ Această idee a fost preluată de Gr. Tocilescu în *Das Monument von Adamklissi: Tropaeum Trajani*, Viena, 1895, pp. 110, 116, 124, poziție la care apoi renunță în anul 1899.

¹⁵ J. Michel, *op. cit.*, p. 251.

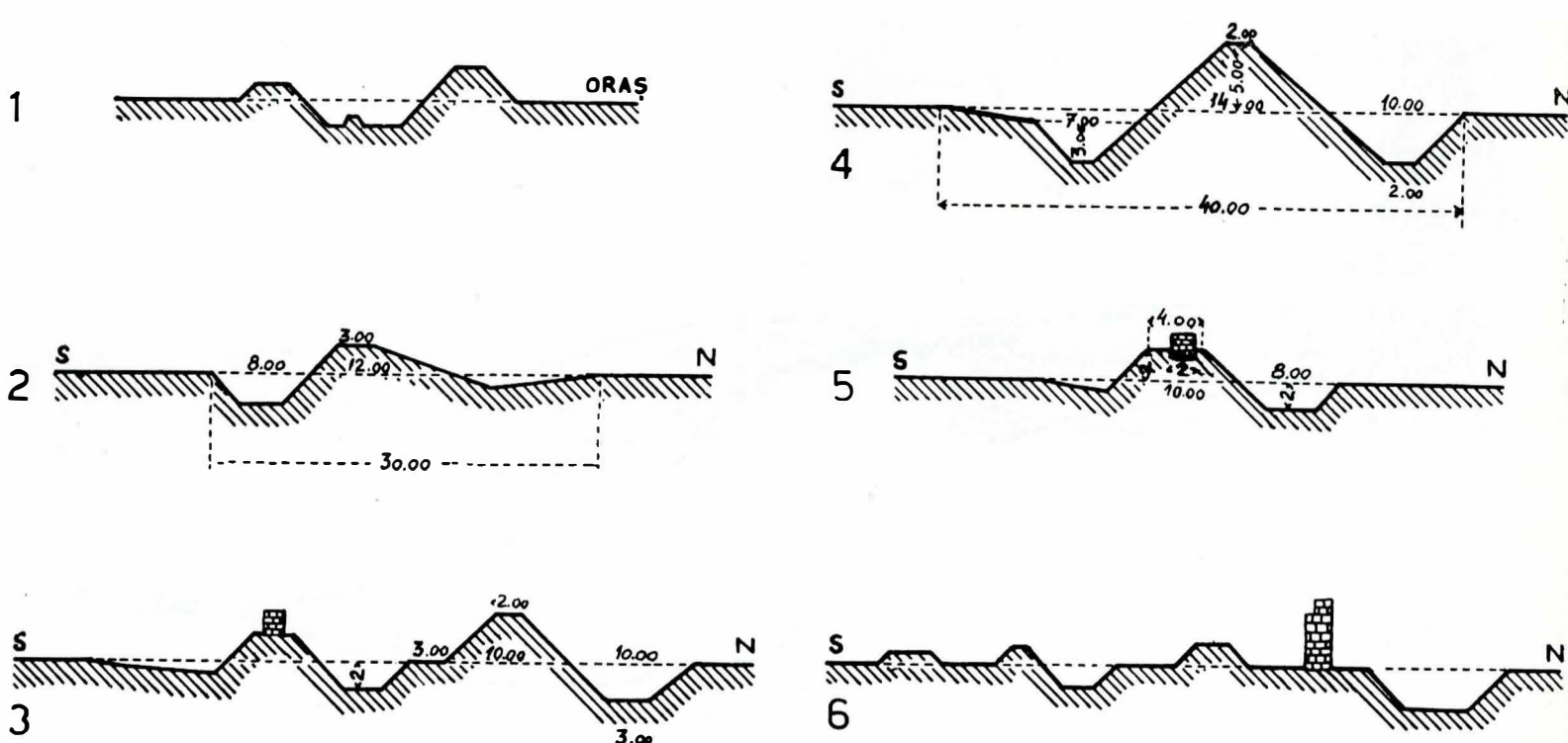

Fig. 3. Secțiuni ale valurilor din Dobrogea, după J. Michel.

1. — secțiune a șanțului de incintă al Constanței; 2. — secțiune a valului mic; 3. — secțiune a valului mare și a valului de piatră după unirea lor în apropierea Mării Negre; 4. — secțiune a valului mare în

apropierea Dunării; 5. — secțiune a valului de piatră; 6. — secțiune a valului și a zidului lui Hadrian în Britannia.

construiesc pe la sfârșitul secolului al IV-lea e.n. — începutul secolului al V-lea e.n. — valul cu șanțul spre nord și castelele mari de la sud. În a doua etapă o populație de la nord construiește șanțul de la sud, iar în ultima fază bizantinii, ajungând din nou stăpâni ai valului, astupă șanțul de la sud și construiesc castelele mici²⁷.

După acest ultim autor se poate trage concluzia că, în timpul cât a funcționat valul de pământ, teritoriul nordic este pierdut de către Imperiu.

Datarea valului de piatră a oscilat și ea între epoca Antoninilor²⁸ și primul țarat bulgar²⁹, necunoscându-se pînă în anul 1950 decât foarte puține documente care să confirme ipotezele propuse. Odată însă cu descoperirile lui Eugen Comșa³⁰, urmate apoi de altele, rezultate fie din piergheze³¹, fie din cercetări organizate³², problema datării — cel puțin a valului de piatră — începe să capete șanse de rezolvare. Atît inscripția slavonă datată în 943 e.n. ce a fost găsită în complexul valului, cît și descoperirile unor blocuri provenite din cariera complexului de la Murfațlar ce au servit la construirea acestui val, la care se adaugă și ceramica din epoca feudală timpurie, descoperită aproape pe întregul său traseu, scot cel puțin valul de piatră din noianul de ipoteze lipsite de o documentare convingătoare. Totuși aceasta nu însemna că problemele legate de acest monument sînt pe deplin rezolvate.

Admițîndu-se că valul de piatră este o operă a bizantinilor reveniți la Dunăre în 971 e.n.³³ se pune întrebarea pen-

tru ce și împotriva cui a fost făcută această uriașă fortificație. Poziția cea mai nuanțată, prudentă și nu ușor de înlăturat, este cea enunțată de prof. I. Barnea, din care cităm: „...ținînd seama de proporțiile mari ale lucrării, putem presupune că valul a fost construit de bizantini, stăpînitorii din ultimele trei decenii ale secolului al X-lea ai Dobrogei întregi, construirea lui începînd cel mai devreme după anul 971 e.n., în timpul lui Tzimisce și fiind terminat cel mai tîrziu în anul 1025. Fără a renunța la jumătatea de nord a Dobrogei, bizantinii dublau obstacolul natural al văii Carasu, înălțînd valul în porțiunea cea mai îngustă, dintre Dunăre și Marea Neagră, a acestor provincii, ca o pavăză împotriva dușmanilor de la nord, în primul rînd a pecenegilor, cu menirea de a apăra mai întîi Silistra, capitala themei Paradunavon și după aceea însăși a capitalei imperiului... Dacă valul va fi existat și în epoca romană, ceea ce nu pare exclus, el a fost numai refăcut de bizantini, ca și alte fortărețe romano-bizantine de pe malul drept al Dunării”.

Deși autorul citat nu face aluzie și la celelalte două valuri, deschide totuși, nedecarat, prin cele expuse mai sus, discuția rosturilor pe care ele le-au avut în relație cu valul de piatră.

Ne permitem în această ultimă parte a articolului să strîngem datele principale și oarecum sigure, ale cercetărilor de la 1855 înainte. Faptul că bizantinii au construit din nou, sau doar reparat, valul de piatră demonstrează fără echivoc că ei au găsit insuficientă apărarea celor două valuri de pământ, anterioare după datele oferite de Gr. Tocilescu, C. Schuchhardt și prof. R. Vulpe. Deci într-un fel, această ultimă linie de apărare completă pe celelalte două, formînd împreună un sistem, așa după cum îl intuise Jules Michel.

Dacă raporturile stratigrafice dintre valurile discutate astăzi pot fi considerate pe deplin cîștigate, în sensul că valul mic este cel mai vechi³⁴, urmînd apoi cel mare, după care

²⁷ E. Comșa, *Cercetări și observații în legătură cu valurile din Dobrogea*, în „SCIV”, II, 2, 1951, pp. 233—234.

²⁸ Gr. Florescu, *Capidava*, București, 1958, p. 9, nota 1.

²⁹ Bibliografia care privește diferitele opinii exprimate în legătură cu valul de piatră se găsește la P. Diaconu: „Dacia”, NS, VI, 1962, pp. 317—335; „SCIV”, XVI, 1965, 1, pp. 189—198 și „SCIV”, XVI, 1965, 2, pp. 383—394. În legătură cu poziția autorului citat mai sus față de problemele legate de valul de piatră vezi și studiile lui C. Cihodaru din „SCS”, Iași, XII, 2, 1961, pp. 252—272 și „Studii”, XVI, 1963, 5, pp. 1123—1135.

³⁰ Eugen Comșa și Dorin Popescu, *Cercetări arheologice pe traseul canalului Dunăre—Marea Neagră*, în „SCIV”, I, anul II, 1951, pp. 169—176, unde se publică importanta inscripție scrisă în limba slavonă ce se datează în anul 943 e.n.

³¹ Eugen Comșa, *Cîteva descoperiri arheologice din raionul Medgidia*, în „MCA”, IV, 1957, p. 333.

³² I. Barnea, *Ceramica din cariera de cretă de la Basarabi*, în „SCIV”, XVII, 2, 1962, p. 366, nota 1.

³³ Problema atribuirii etnice a constructorilor este în continuare controversată: P. Diaconu *Despre datarea valului de piatră din Dobrogea și localizarea evenimentelor din nota toparbului grec*, în „Studii”, anul XV, 5, 1962. În rezumatul francez se spune: „Le mur en pierre... a été construit

par les Bulgares expressement contre les Byzantins du nord de la Dobroudja” (p. 1234). Em. Condurachi, Ion Barnea, Petre Diaconu, *Nouvelles recherches sur le „Limes” Byzantin du Bas-Danube aux Xe—XIe siècles*, în „Thirteen International Congress of Byzantine Studies”, Oxford, 1966, p. 11. I. Barnea, spre deosebire de P. Diaconu, consideră pe bună dreptate că această uriașă construcție este opera imperiului bizantin. Autorul menționat își fundamentează afirmația, printre altele, și pe baza cercetărilor arheologice efectuate în 1965 într-un punct al acestui monument situat în raza G.A.S. Murfațlar (cf. p. 10 din studiul citat mai sus).

³⁴ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 167, în care se consemnează că șanțul de sud al valului mare de pământ este săpat în cel mic.

este construit „murus“-ul³⁵, în schimb cronologia primelor două este încă discutabilă.

O foarte scurtă cercetare făcută de noi în august 1969 pe traseul acestor valuri, soldată cu o modestă recoltă de ceramică, fără pretenția că ea face lumină în complicatele probleme ridicate de monumentele studiate, are totuși valoare de descoperire.

Astfel, în pământul valului mic, la adâncimea de circa 3 m, într-un punct situat la 2 km de Pallas, am recoltat din interiorul valului distrus de o lutărie, fragmente ceramice romane databile în sec. II—III e.n. și câteva din secolul al IV-lea e.n.

Din porțiunea valului mare de pământ, ce se găsește în apropierea Constanței și distrus în parte, am cules o monedă de la Maximian Hercules (286—305) și un fragment ceramic databil sigur în sec. IV e.n.

Tot pe coama valului mare, la circa 1 km distanță de rezervoarele de petrol amintite, am găsit o serie de fragmente ceramice, care pot fi considerate ca provenind din interiorul valului, deoarece în acel loc era amenajat un saivan pentru oi. Adăpostul a fost construit cu pământ luat din val și de pe coama care a fost astfel nivelată. Majoritatea ceramicii este din epocă romană; fără a-i putea aprecia data, ele nu sînt însă înainte de secolul al II-lea e.n.; câteva fragmente pot fi plasate în secolul al IV-lea e.n., iar unul poate ceva mai târziu.

Prin aceste descoperiri apropiem cronologia celor două valuri de unele deja formulate și care trec de limita secolului al IV-lea e.n.³⁶. Cît timp le desparte de data construirii valului de piatră rămîne ca viitorul să se pronunțe, însă unele indicii, foarte palide, există pentru a permite un început de ipoteză.

Descriind vestigiile antice ale Constanței, Jules Michel spunea printre altele: „*incinta romană are forma unui arc de cerc ce poate fi urmărit și astăzi, fără întrerupere, de la faleza de sud a orașului pînă la cea de nord. Ea izolează complet peninsula, la care este limitat și orașul modern, de restul uscatului. Linia de apărare (fig. 2, a) se compune dintr-un șanț mare și un val*“³⁷. Mai departe el consemnează că valul mic întîlnește incinta antică a Tomisului, în acea parte el este bine conservat, atingînd înălțimea de 3 m.

După aproape șase decenii, Gr. Tocilescu consemna și el că: „*... la sud de Constanța, lângă spitalul militar, mai exista o bucată dintr-un val, lung de 150 m, care se îndreaptă către mare de-a lungul incintei vechi a orașului. Acest val este dintr-o epocă mai recentă, după cum arată săpăturile pe care le-am făcut aici; în el am găsit bucăți de cărămidă, fragmente de vase, bronzuri etc. din epocă târzie. La întretăierea acestui val cu noua șosea ce duce la Mangalia, exista în acest val, la 4—5 m adîncime de la creasta sa, un mormînt cu ziduri de cărămidă. Totul dimprejur aparține cimitirului vechiului oraș bizantin; este incontestabil că acest val, destinat a apăra orașul, este posterior abandonării cimitirului. De aceea nu poate fi considerat ca fiind una dintre extremitățile valului mic. Este sigur însă că acesta (valul mic) pornea de la zidurile vechiului oraș. El începe de-abia cu 500 m mai departe, la încrucișarea drumului care vine dinspre nordul Constanței și merge la Mangalia, iar de aici prezintă o direcție și un contur precis. El este de 50 m deasupra nivelului mării, iar înălțimea sa este de 3 m. El este tăiat de drumul de fier Constanța—Anadolkiioi, apoi de cele două valuri, ceea ce dovedește că este anterior acestor două*“.

Comparînd hărțile lui Tocilescu (fig. 2) și Schuchhardt cu un plan al orașului Constanța din anul 1928, se constată că fosta linie ferată Anadolkiioi—Constanța străbătea la acea vreme zona necropolei antice descoperite de curînd. Calculînd cei 500 de metri consemnați de Tocilescu de la punctul unde valul mic este tăiat de linia ferată Anadolkiioi—Constanța, această întretăiere se afla în plină zonă amintită a necropolei din sec. II—IV e.n., a cărei întindere

Tocilescu o cunoștea atunci³⁹. Astfel este posibil ca acel tronson de val, în lungime de 150 m, găsit de Tocilescu, ce tăia și el necropola din sec. II—IV e.n. (deoarece sub el s-a găsit un mormînt din această vreme), să fi făcut parte din valul de pământ ce apăra orașul Tomis într-o vreme posterioară necropolei. După însemnările lui Jules Michel din anul 1855, valul mic întîlnea valul orașului. Deși Tocilescu nu mai înregistrează această situație, afirmă totuși ca un fapt sigur că valul mic pornea de la zidul roman de incintă, ambele monumente fiind cel puțin contemporane.

Deoarece materialul găsit de noi în valul mic, este și din secolul IV e.n., se poate presupune că a fost construit după această epocă, putînd astfel tăia zona necropolelor din secolele II—IV e.n.

Ținînd seama de raporturile stratigrafice, valul mic este cel mai vechi față de celelalte două, pe baza datelor expuse avansăm ipoteza că el este construit după veacul al IV-lea e.n. Deoarece valul mare de pământ taie pe cel mic, iar valul de piatră are o fază care suprapune valul mare de pământ, acesta din urmă s-ar data, în lumina noilor observații, în intervalul de timp de după secolul IV e.n. și pînă în secolele X—XI e.n.

Jules Michel propunea ca epocă de construcție a celor trei valuri mai ales epoca domniei lui Heraclius (612—641), opinie pe care sîntem tentați să ne-o însușim cel puțin pentru valul mic. Luînd în considerație contextul istoric dintre anii 610—679, pare posibil ca imperiul să fi construit o parte din acest ansamblu de valuri, fără ca nordul fostei provincii Scythia să fi fost pierdut pentru bizantini. Aceștia sînt documentați ca stăpîni ai Dunării și ai vestului pontic cel puțin pînă la 678 e.n. În ansamblul lor, cele trei valuri nu făceau decît să completeze sistemul „clește“ de apărare împotriva presiunii din ce în ce mai mare a barbarilor, care ar fi ales drept drum de pătrundere în Imperiu spre capitală, Dobrogea nordică. Este de la sine înțeles însă că numai cercetarea arheologică a valurilor va rezolva problema care este departe de a fi simplă. Ceea ce ni se pare cîștigat credem că este în primul rînd demonstrarea ideii lui J. Michel că cele trei valuri sînt în sucesiunea lor cronologică un sistem de apărare unitar. Cel puțin pentru valul mare și cel de piatră, afirmația lui este confirmată de însăși harta sa, unde cele două valuri străbat aproape îngemănate mari porțiuni de teren. Întreruperea de 13 km constatată de Gr. Tocilescu și C. Schuchhardt la valul mare de pământ nu apare pe planul lui J. Michel, a cărei corectitudine de înregistrare a traseului nu-i poate fi contestată ținînd cont de însăși mișcarea sa în Dobrogea. Această întrerupere a valului socotim că se datorează construcției căii ferate (care străbătea pe vremea lui Tocilescu și Schuchhardt mlaștinoasa vale Carasu) la al cărei terasament s-a folosit o uriașă cantitate de pământ din valul mare. De asemenea, punctul comun de plecare de pe malul Mării Negre al celor două valuri se adaugă la confirmarea ideii de sistem unitar a inginerului francez, care aducînd și alte date în sprijinul ipotezei sale, demonstrează clar că cele două valuri se completau.

Dacă valul de piatră se datează, după documentarea actuală, în secolele X—XI e.n., iar el aflîndu-se la nord de valul mic, acesta din urmă, cu șanțul său la sud putea să jeneze trupele ce păzeau valul de piatră. Credem însă că situația nu este așa, ci că valul mic constituia în dispoziția generală un obstacol, chiar și cu șanțul spre sud. Din comparația pe care autorul francez, atît de des citat de noi, o face cu limes-ul germanic, dar mai ales cu cel din Britannia reiese de la sine faptul că orientarea șanțurilor ce aparțin unor valuri ce fac parte dintr-un sistem unitar și folosit în epoci apropiate nu are semnificațiile care se acordă șanțului valurilor din Dobrogea.

Subscriind la ipotezele lui J. Michel, aceasta nu înseamnă afirmații categorice din partea noastră, lucru de care ne ferim și în acest caz.

După cum am mai amintit ceva mai înainte, cuvîntul hotărîtor îl vor avea cercetările arheologice ample, care sperăm că se vor face într-un viitor nu prea îndepărtat.

³⁵ *Ibidem*, p. 167, același cercetător a observat că peste valul mare de pământ este construit castelul XII ce aparține valului de piatră, situație verificată și confirmată de prof. R. Vulpe. (cf. H.A.D., p. 367, nota 2).

³⁶ Vezi *supra*, notele 25 și 27.

³⁷ J. Michel, *op. cit.*, p. 222.

³⁸ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 165—166.

³⁹ V. Barbu, *Considérations chronologiques basées sur les données fournies par les inventaires funéraires des nécropoles tomisaines*, „Studii clasice“, III, 1961, fig. 1; cf. descrierea necropolelor IV și V, care conțin mormînte din sec. II—III e.n.; valul mic descris de J. Michel ca să întîlnească incinta orașului trebuia în mod necesar să traverseze aceste necropole.